

INDLEDNING OG FAGORDBOG

INDLEDNING

Systemet i »Århus amt« er i hovedsagen det samme som i de tidligere publicerede amter, og nedenstående vejledning giver derfor kun et kort uddrag af den redegørelse for redaktionsprincipperne, som bragtes i det først udsendte bind, Præstø amt. Som et nyt træk i »Danmarks Kirker« er hver kirkebeskrivelse i »Århus amt« suppleret med resumé, som sammen med billedteksterne er oversat til engelsk på Rask-Ørsted fondets bekostning af John R. B. Gosney. Som i tidligere bind bringes også i dette en stadig øget alfabetisk fortegnelse over fagord. Arkivgennemgangen (regnskaber, synsprotokoller m.m.) er foretaget af Bent Schiermer Andersen, Susanne Krogh Bender, Axel Bolvig, Laura Felding, Vibeke Hertz, Jørgen Steen Jensen, Hugo Johannsen, Gerhard Schultz og Allan Tønnesen.

DE HISTORISKE INDLEDNINGER

De historiske indledninger er udarbejdet af arkivar Poul Rasmussen. Disse indledninger anfører så vidt muligt, hvad der fra skrevne og trykte kilder vides om kirkebygningernes grundlæggelse og ældre historie samt om ejerforhold til patronatsretten og kirketienden, hvilket jævnlig kan være oplysende for kirkens historie (restaureringer, nyanskaffelser, gaver).

Tidspunktet for kirkernes overgang til selveje ifølge lov af 15. maj 1903 er angivet på grundlag af oplysninger fra Århus Stiftskassererkontor. Derimod medtages kirkernes godshistorie ikke, ligesom der heller ikke gøres rede for den gejstlige personalhistorie.

I samme afsnit anføres eventuelle oplysninger om navnet på den *værnehelgen*, til hvem kirken i den katolske tid var viet, samt *helgennavne* knyttet til sidealtre. *Hellige kilder* i kirkens umiddelbare nærhed omtales, ligesom forsvundne *kapeller* i sognet nævnes her, medens kirke- og kapelruiner, hvorom der foreligger nøjere oplysninger, behandles i særlige afsnit. Kirker efter 1850 omtales som regel kortfattet. *Sagn* knyttet til kirken refereres på grundlag af oplysninger fra Dansk Folkemindesamling.

Af kaldshistorien nævnes blot, om sognet er eller har været *anneks* til andre sogne.

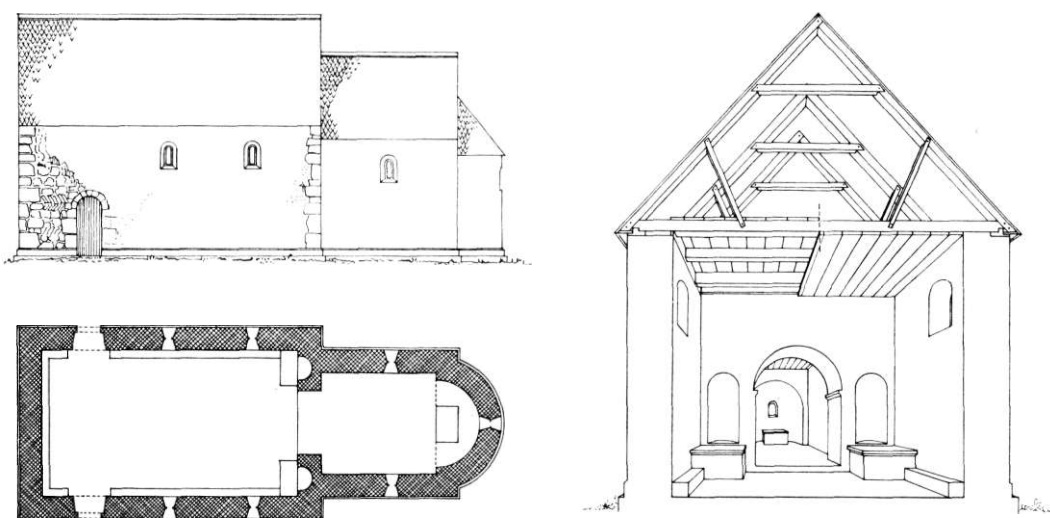

Fig. 1. Skematisk fremstilling af en tidligromansk landsbykirke af kamp og brudsten i dens oprindelige tilstand. Hele bygningen, der består af apsis, kor og skib, hviler på sokkel med to fremspring, det underste et almindeligt, rektanglet skifte, det overste skråkantet. Murene dækkes af puds. På skibet viser afskallet puds, at kirkens hjørner og (rundbuede) muråbninger er sat af kridt- eller frådstenskvadere af meget vekslende størrelse og format, mens murværket ellers er af rå og kløvet kamp i temmelig jævne skifter; et par steder har man udnyttet småt, flageagtigt materiale ved at stille stenene skråt, »opus spicatum«. I lysningen af de små, højsiddende vinduer, der udvider sig tragtformet til begge sider, er der ved opførelsen indmuret egetræsrammer. Døren har rundbuet stik af kilesten. I det indre ses kirkens hovedalter stående i den med halvkuppelhvælv dækkede apsis samt, mellem kor og skib, triumfbuen, der har skråkantede kragbånd og flankeres af sidealternicher, hver med sit sidealter; ved langvæggene er murede bænke. I kor og skib er der flade lofter af planker, naglet til undersiden af bjælkerne eller sømmet ovenpå. Tagværket karakteriseres ved at spærene, der foroven sammenholdes af hanebånd, ved hjælp af skråstivere er forstøttet ned på loftsbjælkerne (bindbjælkerne), under hvis fremspringende hoveder der som lukke i tagskægget er fastgjort sugfjæle, notet i murremmen; de øvrige samlinger er bladede. Tagbeklædning af spån eller »bæverhaler« af ældste type.

KIRKEGÅRD OG BYGNINGER

Først omtales kirkernes beliggenhed; deres plads i forhold til den nærmest omgivende bebyggelse ses på de efter kirkebeskrivelserne anbragte landsbyplaner. Som regel er her benyttet original I kort, eventuelt udskiftningskort, kopieret efter originalerne i Matrikeldirektoratet af frøken A. Bang. Hvor sådanne forlæg ikke har været til stede, er anvendt udsnit af ældre landkort.

Kirkegårdenes gamle grænser er med omtrentlig nøjagtighed gengivet på de gamle kort. Kirkegårdsudvidelser og købstædernes annekskirkegårde, der så godt som udelukkende er fra de sidste menneskealdrer, nævnes oftest, men der er almindeligvis ikke gjort forsøg på at bestemme deres nøjagtige alder. *Fritliggende bygninger* på eller ved kirkegårdene som benhuse, kirkelader og -stalde, klokkestabler, klokkehuse, ligkapeller behandles i forbindelse med disse, og her omtales også eventuelle *gabestokke* og *halsjern*. Herregårde, voldsteder og oldtidshøje nævnes, hvis de findes umiddelbart ved kirken.

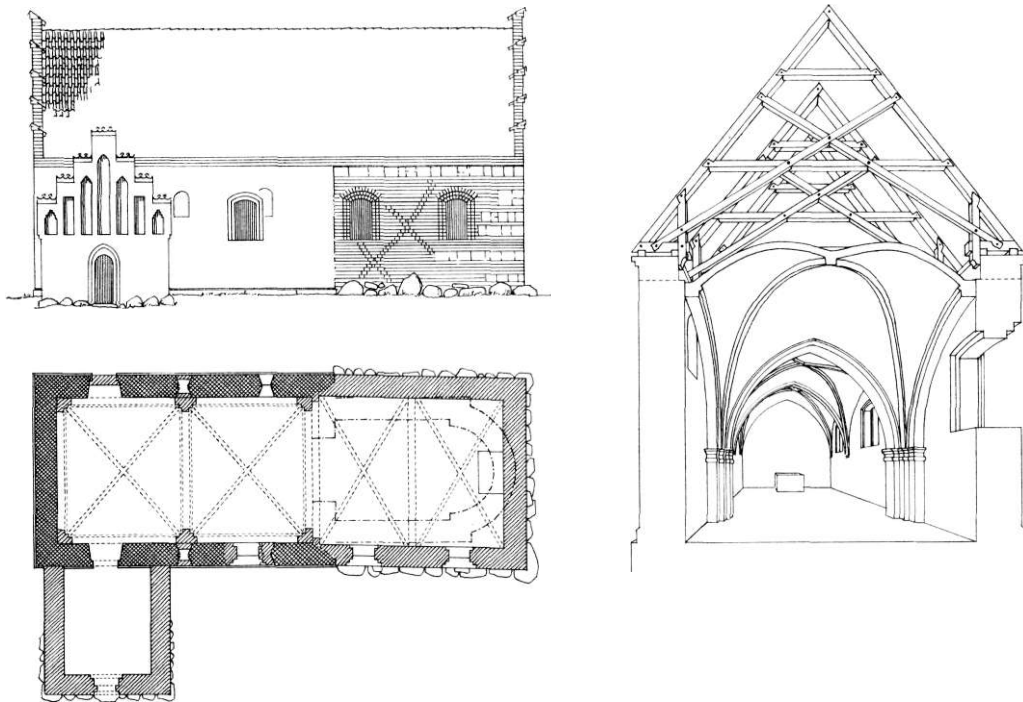

Fig. 2. Samme kirke i slutningen af middelalderen, efter flere ombygninger helt gotisk præget. I tiden o. 1350—1450 har det romanske skib fået to fag krydshvælvinger af munkesten. Som støtte for disse er der ved væggene rejst dobbeltfalsede piller, der foroven, i vederlagshøjde, er afsluttet med kragbånd, hvis profil består af skråkant over rundstav, adskilt af et almindeligt skifte. Skjoldbuerne ved væggene og den tværgående gjordbue, der alle er spidsbuede og helsten brede, kantes af rundstave langs de halvtstens hvælvingskapper. De halvtstens ribber er uprofilerede. Af langhusets romanske vinduer er de midterste blevet dækket af hvælvingspiller og derfor tilmurede; kun de yderste har endnu kunnet benyttes. O. 1500 er kirken så blevet omdannet til en sengotisk langhuskirke, idet apsis og kor er blevet nedbrudt og skibet forlænget to fag mod øst. I stedet for sokkel har det nye bygningsafsnit en kraftig syld af store kampesten. I murværket, der står blankt, er en del romanske kridt- og frådstenskvadre blevet genanvendt og ses uregelmæssigt fordelt i bæltter, men ellers er materialet munkesten i munkeskifte, de mørktbrændte sten formuret som bindere, der enkelte steder danner en slags rudemønster. I syd ses i hvert af de to fag et stort, falsat, fladbuget vindue; et tilsvarende har samtidig fortrængt det sydøstligste af skibets romanske vinduer. I det indre er de samtidige hvælv indbygget i væggene, hvorfor hvælvingspiller og særlige skjoldbuer mangler. Kun i sammenstødet med det østligste af de ældre hvælv i skibet har det været nødvendigt at opføre en ekstra gjordbue, hvilende på spinkle vægfremspring. Hvælvingerne er i øvrigt af samme type som skibets, dog mangler der rundstave langs kappekanterne. Op ad østvæggen ses kirkens hovedalter. Ved samme lejlighed er det romanske skibs mure blevet forhøjet, og hele bygningen har fået muret gesims, bestående af to udkragede skifter, samt nyt tagværk og nye gavle. Tagværket, der har to lag hanebånd, er af krydsbåndstype. Hvert krydsbånd er fornedet bladet til den korte, vandrette spærsko, krydser den på denne rejste spærstiver samt, højere oppe, det underste hanebånd og er med sin anden ende bladet fast til det modsatte spær. Gavlene har kamtakker, afdækket med munketegl; hele taget er hængt med det samme materiale. Foran syddøren er der rejst et våbenhus af samme materiale og med samme kampestenssyld som østforlængelsen, men overkalket som skibet. Døren, der er falsat, er rundbuget med spidsbuet spejl. Gavlens dekoration består af syv højblændinger med varierende afdækninger — aftrappet, vandret, spærstikformet og spidsbuet. De hertil svarende syv kamtakker afsluttes foroven med svage, vandrette udkragninger, »bryn«, og er hængt med munketegl. I denne sengotiske langhuskirke har der ikke været noget egentligt, arkitektonisk markeret skel mellem kor og skib, som i den ældre, romanske. I stedet har det som kor tjenende østligste fag været adskilt fra resten af kirken ved et trægitter, foran hvilket eventuelle sidealtre har været anbragt.

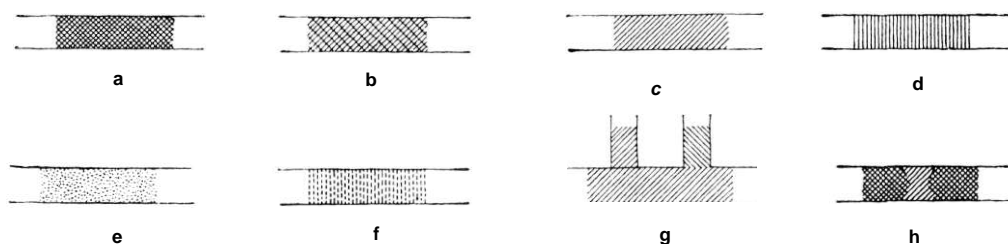

Fig. 3. Kirkeplanernes signaturer, a. Romansk tid, o. 1050—1250. b. Tilføjelser fra romansk tid. c. Gotisk tid, o. 1250—1550. d. Renæssancetid, o. 1550—1650. e. Efter 1650. f. Formodet renæssancetid. g. Er to sammenstødende mure med ensartede signaturer ikke samtidige, vises dette ved, at murflugtslinien af den ældre mur er fortsat gennem sammenstødet eller ved vendt signatur. h. Kendes tilmurede åbningers form ikke nøjagtigt, angives dette ved, at alderssignaturerne mødes uden skillestreger.

Til hver bygningsbeskrivelse horer en grundplan og et tværsnit. *Grundplanerne* er optaget i målestok 1:100 og gengives i 1:300. Kirkernes forskellige bygningsafsnit og byggeperioder er skraveret efter et kronologisk system, som fremgår af signaturoversigten fig. 3, p. 10. Hvis intet andet er opgivet, vender nord opad. Planerne er rene bygningstegninger, og inventar, bortset fra eventuelle middelalderlige, murede altre, døbefontspodier eller bænke, er i reglen udeladt. Bjælkelofter og tagværker er heller ikke medtaget, hvorimod hvælvningernes ribber og buer er vist med punkterede linier, profilerede ribber med tredobbelte linier. I vinduer er jernrammer vist ved een, trækarme ved to streger; dørene er derimod behandlet som åbninger, hvis enkelte led er ført igennem som punkterede linier. Ommuringer er angivet ved ændret skravering, senere tilmurede åbninger ved oprækning af konturerne, for så vidt disse kendes, ellers kun ved veksling i signaturerne (jfr. underskrift til fig. 3); sidder to åbninger - - f.eks. dør og vindue - - over hinanden, således at de skærer hinanden i planen, er den øverste vist ved punkterede linier uden skravering. I bygningsdele med flere stokværk er kun det nederste givet i hovedplanen. *Tværsnittene* er tegnede i målestok 1: 50 og gengives i 1:150. De er som regel lagt i skibets østligste fag og set mod øst, således at triumfvæggen tegner sig i opstalt; dog er taggavlen normalt ikke målt ind. Hvad der gennem triumfbuen måtte kunne skimtes af koret er ikke medtaget, og inventar er udeladt ligesom på planerne. Gengivelsen af tagmateriale, lægter og nye tagværker gør ikke fordring på punktlig nøjagtighed. Skibets oprindelige vinduesåbninger, eller spor heraf, angives med punktering, hvis de på bygningen forekommer uden for snitplanet. Hvor det skønnes rimeligt, er ejendommelige enkeltheder uden for snittet projiceret ind og med punktering angivet på tegningen; sådanne forhold er oplyst i billedteksten.

Bygningsbeskrivelsernes orden er aldersfølgen, de ældste dele først, de yngste sidst; også omdannelser — for så vidt de er af større omfang - - er indføjet

i deres historiske rækkefølge; dog behandles bygningsafsnit, der er genopført af oprindeligt materiale og på oprindelig plads (f.eks. apsis, kor), i sammenhæng med de oprindelige. Er bygningsdelene jævngamle, eller er aldersfølgen usikker, går beskrivelsen i reglen fra øst mod vest, fra neden og op, fra det ydre til det indre; tårnets underrum beskrives dog før trappehuset og de øvre stokværks ydre.

Alle *tagværker* omtales samlet i slutningen af bygningsbeskrivelsen, og efter denne følger *solure* og *vindfløje*.

De *mål*, der gives på romanske *murhøjder*, er kun omtrentlige, især da terrænet oftest er hævet og murenes øvre skifter ændrede eller ommurede; adskillige mål er ikke noteret i teksten, men fremgår af tegningerne. *Munkestensmål* medtages, så vidt det er muligt. Angående de vigtigste skiftegangstyper og enkeltheder som vinduer, døre, hvælvinger, gavle, blændinger, trappehuse m.m. henvises til fagordlisten og dens illustrationer.

Til sidst i hver bygningsbeskrivelse bringes en kortfattet redegørelse for kirkens aktuelle tilstand, hvor gulve, væg- og loftsbehandlinger, tagmaterialer og lign angives.

Særlige tegn. Bygningsdele, som opbevares på museer eller andetsteds, betegnes med * foran stikordet, forsvundne bygninger eller bygningsdele, som kendes gennem beskrivelser eller på anden måde, udmærkes ved †.

GLASMALERIER, LOFTSMALERIER OG KALKMALERIER

Glasmalerier samt lofts- og kalkmalerier behandles almindeligvis i hvert sit afsnit og således, at malerierne inden for den enkelte gruppe skildres i kronologisk rækkefølge. Såfremt der kun foreligger sparsommere oplysninger, kan disse være indføjet som et sidste afsnit under bygningsbeskrivelsen.

INVENTAR

Rækkefølgen i beskrivelserne er:

alterborde (med helgengrave og relikviagemmer), sidealterborde (med do.),
 alterbordsforsider og -paneler, alterklæder.
 altertavler, sidealtertavler, løse helgenfigurer.
 altersølv, herunder berettelsestøj (sygekalke m.m.).
 alterstager og andet mindre alterudstyr, såsom alterbøger, krucifikser,
 monstranser, røgelsekar, akvamaniler, vandkedler, processionsstager
 og -kors, messehageler, bispestave, signeter, skriftetavler, messeklodder,
 brudesølv etc.
 alterskranker (knæfaldsskranker).
 bogstole.
 helgenfaner.
 døbefonte, dåbsfade, dåbskander, fontelåg, fontehimle, dåbstøj, fontegitre,
 vievandskar.
 korbuekrucifikser.
 korgitre.
 prædikestole.
 stolestader, herunder korstole, skriftestole, præstestole, degnestole, her-
 skabsstole.
 kister og skabe, herunder monstransskabe.
 pengeblokke, pengebosser, pengetavler, klingpunge.
 standure.
 dørløje.
 pulpiturer.
 orgler.
 salmenummertavler, præsterækketavler og andre tavler.
 malerier, der ikke horer til andet kirkeinventar eller til epitafier.
 lysekroner, lampetter.
 kirkeskibe og andet ophængt (her også hatteknager, undtagen når disse er i
 direkte forbindelse med stolestader).
 ligbårer, ligtøj, ligvogne, jordpåkastelsespader o.lign.
 tårnure (solure behandles under bygning).
 klokker, klokkestole.

Inventar yngre end 1850 behandles kortfattet.

Særlige tegn. Inventargenstande, der er kommet til museer eller vides at
 være bevaret på anden måde uden for kirken, betegnes med * foran stikordet.
 Inventargenstande, der er forsvundne, men hvorom oplysning af betydning
 haves, betegnes med † foran stikordet.

Når intet andet nævnes, er ældre træinventar altid af *eg*, nyere, malet træ-
 inventar fra 17—1800'rne som regel af *fyrretræ*. Alterstager, dåbsfade og lyse-
 kroner er næsten udelukkende fremstillet af *messing*, en legering, hvis hoved-
 bestanddele er kobber og zink. Klokker er støbt af *bronze*, der er en meget hård
 legering med kobber og tin som dominerende dele. Ved patinerede genstande
 kan det være vanskeligt umiddelbart at afgøre metallets art. Uden hensyn til

legeringens sammensætning brugtes i ældre tid hyppigt betegnelsen malm.

Beskrivelse af malerier, relieffer, gravsten m.v. foretages (i modsætning til beskrivelse af våbener) set fra beskuerens synspunkt. Hvor man i detailbeskrivelser må se billedet el. figuren fra genstanden selv, bemærkes det udtrykkeligt, at beskrivelsen er »heraldisk«, dvs. set fra genstanden. Ved altertavler angives retningen sædvanligvis med nord-syd ud fra dens placering i kirkerummet.

Tvm., tværmålet, for døbefonte, fontegyder etc. opgives almindeligvis.

GRAVMINDER

Gravminderne deles som regel i følgende hovedgrupper:

- middelalderlige grave.
- gravfund (herunder også dele af klædedragter).
- mindetavler og epitafier.
- gravsten, gravtræer, gravrammer.
- eftermiddelalderlige kapeller med tilhørende sarkofager eller kister og kisteplader.
- eftermiddelalderlige krypter med tilhørende sarkofager eller kister og kisteplader.
- sarkofager og kister uden tilknytning til bevarede kapeller eller krypter.
- »løse« kisteplader.
- gravudstyr (rustning, våben, skjold, faner etc).
- kirkegårdsmonumenter.
- runestene i eller ved kirker (for så vidt de ikke er middelalderlige gravsten).

Inden for de enkelte grupper er ordningsprincippet aldersfølge. Kendes forfærdigelsesåret, nævnes det først; ellers må dødsåret eller typen blive bestemmende for rækkefølgen.

Ved mål på gravsten angives først højden, dernæst bredden og til sidst, hvis den medtages, tykkelsen; ved trapezformede gravsten nævnes største og mindste bredde, f.eks. 97x63—45 cm.

INDSKRIFTER

Se skrift p. 31. — Uforkortet gengives som regel kun indskrifter af historisk indhold på kirkeinventar og bygninger samt gravskrifter ældre end 1550. Gengivelsen er her ord- og bogstavret, dog — ved versalskrift -- med anvendelse af store begyndelsesbogstaver i navne.

Af yngre gravskrifter gives kun et udtog med alle positive oplysninger om personerne og deres livsforhold samt om selve mindesmærkets tilblivelse. Også

i udtogene citeres person- og stednavne bogstavret, men latinske navne sættes i nominativ, og den danske form vedføjes, for så vidt den kan bestemmes.

Andre indskrifter, poetiske, religiøse m.v. gengives kun, når de skønnes at have særlig interesse. Til latinske indskrifter vedføjes en dansk oversættelse.

Særlige tegn ved gengivelse af indskrifter:

- [!]] udråbstegn efter forkert stavede ord.
- ()) rund parentes ved opløsning af forkortelser.
- [|] | skarp parentes ved rekonstruktion af manglende ord eller bogstaver.
- < > > kantet parentes ved senere tilføjelser til den oprindelige indskrift.
- tomme, ikke udfyldte pladser, især dødsår og datoer.

Beskrivelser af kirkerne og deres inventar, istandsættelser m.m., udførligere end det har kunnet gøres i redaktionerne, derunder som regel også fuldstændige afskrifter af indskrifter, er tilgængelige i Nationalmuseets arkiv.

ARKIVALIER

De i arkiverne beroende kilder (regnskaber, visitorier, synsforretninger, korrespondancer etc.) vil af praktiske hensyn blive opdelt på følgende måde: Akter, der angår amtet som helhed eller flere kirker, er anført nedenfor p. 37 ff. Akter, som kun vedrører een kirke, vil blive opregnet under »kilder og henvisninger« til den pågældende kirke.